

STATI

HANA BOČKOVÁ

KOMENSKÉHO HAGGAEUS REDIVIVUS JAKO POKUS O NALEZENÍ CESTY Z LABYRINTU

Starozákonní prorok Aggeus apeluje na Židy navrátivší se z babylonského zajetí, aby neseděli „v domích svých taflovaných, a dům tento pustý stál¹“, aby bezodkladně přistoupili k stavbě nového Hospodinova chrámu.

Situaci obdobnou oné biblické shledává Komenský ve své církvi v roce 1632. Tehdy saská vojska obsazují Prahu a část Čech; někteří nedočkaví exulanti se stěhují zpět do země a mnozí domácí se znovu vracejí ke své víře. Náhlým uvolněním poměrů vyvstávají nové úkoly a nejzávažnějším je potřeba reorganizace náboženského života. Analogie s osudy židovského národa se v této chvíli přímo nabízí a Komenský nadšeně a s odpovědností bere na sebe úlohu Aggea; nechce však být „pouhým“ nabádajícím prorokem, cítí povinnost stanovit pravidla nové etapy života společnosti a jeho představy mají poměrně jasné obrysy.

Pohlížíme-li na toto duchovní vzepětí očima jeho současníků, je pochopitelné a omluvitelné — vždyť vyhnanství nekatolíků by netrvalo ani oněch židovských 70 let. Naději přinášející symbolika židovského národa navrátivšího se zpět do vlasti spolu s obrazem zmrtvýchvstalého Krista — hlavy církve potvrzovala obecné přesvědčení, Komenským i později často vyslovované, totiž že „jiný los nebude (a býti nemá a nemůž) oudů těla nežli hlavy“.² Casový odstup, který je dán nám, však nutí ke korekci: nadšení bylo předčasné, naděje marné; v konečném výsledku šlo jen o krátkou epizodu sympatickou svým příslibem, situaci exulantů však neřešící. Obdobně se stalo i spisu: lešenský synod v říjnu 1632 o jeho vydání sice jednal, ale pro změnu politické situace nebylo uskutečněno.

Haggaeus redivivus³ však není ojedinělým výkřikem povstalým z náhlé

¹ Aggeus, kap. I, v. 4, *Bible svatá* podle posledního vydání kralického z r. 1613, Praha 1967, s. 818.

² Předmluva k pašijovým *Kázáním XXI* o tajemstvích smrti, vzkříšení a na nebe vstoupení Krista, Spasitele světa. Komenský je pronesl v Lešně r. 1636, tiskem vydal v Amsterdamu r. 1663; citace je z berlínského vydání r. 1757, s. 69—70.

³ Komenský převzal latinizovanou podobu jména Aggeus; dále je použita pro označení spisu (Haggaeus), nikoli proroka.

příznivé změny osudu, je koncipován jako přirozený protějšek Komenského úsilí o reformu vyučovací — v té době totiž současně pracuje na České didaktice a v naději na návrat chystá i Navrzení krátké o obnovení škol v království českém. Reforma škol je mu organickou součástí reformy náboženské a společenské, součástí úsilí o zlepšení obecné kulturní úrovně.⁴

Haggaeovo místo v Komenského tvorbě určuje — domnívám se — nejen jeho namíření do budoucna spojující ho přes oblouk mnoha let s jeho Všeobecnou rozpravou o nápravě věcí lidských, nelze mu upřít ani vazbu zpět, vazbu na práce souhrnně označované jako útěšné. Příbuznost je možno pozorovat v jejich shodném zaměření na otázky sociálně nápravné, teologické, popřípadě irenické, shody jsou bezesporu i v rysech kompozičních a ve způsobu argumentace. Linie tzv. spisů útěšných započatá Listy do nebe pokračuje Přemýšlováním o dokonalosti křesťanské, Nedobytedlným hradem, oběma Truchlivými, spisem O sirobě, Presem Božím a završena je Centrem securitatis, jde tedy o práce vzniklé v rozmezí let 1619—1625. Snad by k nim bylo možno přiřadit i bojovně protirímsky laděný Retuňk proti Antikristu sepsaný nedlouho před bělohorskou bitvou a Labyrint, který však svou uměleckou hodnotou a myšlenkovým poselstvím zmíněné práce vysoko přesahuje. Komenský snad mohl v těchto souvislostech chápat Haggaea jako dovršení celé předchozí „útěšné“ linie, přesvědčen o kvalitativní změně společenské situace, jež napříště dovolí literatuře opustit útěšnou notu.

Je patrné, že spojnice bodů, jimž je ve jmenovaných spisech věnována ústřední pozornost, opisuje oblouk: od záležitostí pozemských, jakou je rozvaha nad postavením chudých a bohatých tohoto světa v Listech do nebe a koneckonců i rozhořčená kritika poměrů v římské církvi v Retuňku — až po uschování se v ráji srdce, v hlubině bezpečnosti u Boha a v odmítnutí světských starostí Centra securitatis. Tento oblouk v poněkud jiné rovině, myšlenkově kompaktněji a s nesrovnatelně větším účinkem znovu opakuje v Labyrintu a dosvědčuje, že oscilace mezi světem a jeho špatnostmi a životem u Boha je ústředním tématem mladého Komenského. (Motiv labyrintu se objeví později i v Jednom potřebném či Víru života, návrat do ráje srdce postuluje i Výhost světu, což svědčí o tom, že Komenský si je vědom aktuálnosti a umělecké síly obou motivů; nejvíce frekventovány jsou však v době jeho spisovatelských začátků, a to vzhledem ke konkrétní společenské situaci jistě nikoli náhodou.)

Podobně lze sledovat autorův posun od vnímání světa očima lidského společenství (např. chudých a bohatých v Listech do nebe) k pohledu přes touhy a potřeby jedince; je to opět cesta od světa lidí k individuálnímu přebývání u Boha. Jistě to neznamená úplný odklon od světských problémů, vždyť jako reakce na pozemský život útěšné spisy vznikají, je však

⁴ J. Patočka poukazuje na vliv filozofie M. Cusana: ústřední motiv Hlubiny bezpečnosti vychází z Cusanových dvou dialogů *De ludo globi*; Komenského hledání cesty z krize bylo též ovlivněno Cusanovou myšlenkou o podobnosti světa se školou (viz Patočka, Jan: *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*, Praha 1964, s. 332).

patrný vývoj od odpovědného zamýšlení se nad naléhavými problémy Listů do nebe k pozdějšímu pouhému konstatování všech negativ, jak je nalezneme např. u *Centra securitatis*. — Zde nejde o rozvahu nad možnostmi nápravy, jen o vhodnou argumentaci na podporu předem zaujmutého — negativního — postoje: „Co já tedy na cizí moudrost, opatrnost, umění, rozumnost, krásu, moc, bohatství, slávu, štěstí spoléhati mám? Má-li kdo co, má pro sebe; všeho světa příkladové to osvědčují, že každý sebe hledí, sebe ohražuje, sobě nahání.“⁵ Hodnoty kolektivního života jsou převráceny a zničeny, smysl má jen individuální usilování.

V této souvislosti znamená sepsání Haggaea jakýsi návrat k otázkám, jimiž se kdysi obíral, návrat k počátkům tvorby. Snad to svědčí o skrytém optimismu, o věčné naději čerpané z bible — stačí změna situace a příslib jejího zlepšení a Komenský okamžitě přenáší svůj zájem zpět na zem; nová perspektiva (o jejíž dočasnosti neví a vědět nechce) naznačuje, že uzavřenost u Boha a odmítnutí světa je řešení jen částečné, duchovní exaltovanost, ale i vroucnost je vystřídána pozemštější radostí, spjatou sice s vírou a škrze víru projevovanou, ale každodenním praktickým životem.

Tím, že se vrací zpět k otázkám svých tvůrčích začátků, jako by uzavíral předchozí kapitolu života: od uspořádání světa vnitřního, pracného budování duchovní obrany, přechází k úvahám o uspořádání života už zase kolektivního. Společnost, do níž se vrací, doznala určitých změn — je poučená, obrozená tresty, jichž se jí dostalo (jak naznačuje mj. nadpis 8. kapitoly: „Co lid boží po svém potrestání činiti má“.⁶ Komenský věří — a je o tom přesvědčen i po letech, jak dokládá např. závěrečná pasáž *Kšaftu* — že nepříznivý osud si lidé zavíní sami svými prohřešky. Jestliže se však člověk, potrestaný a poučený, vrací zpět do labyrintu světa, není už proti němu bezmocný — má do jisté míry možnost jej reformovat, přesněji: chovat se adekvátně svému společenskému postavení a plnit povinnosti z něho plynoucí, kultivovat svůj život a zodpovídat nejen za sebe, ale i za své bližní. Symbolicky tento posun v Komenského úvahách znázorňuje i zásadní rozdíl mezi ústředním motivem Haggaea a Nedobytedlného hradu jako příznačného představitele útěšných spisů.

Nedobytedlný hrad jméno *Hospodinovo* buduje pevnost z biblických citátů obehnanou čtyřmi druhy překážek: vodami, valy, příkopy a zdmi, bráněnou vojskem andělů před útokem světa. Do tohoto hradu se utíká pronásledovaný člověk, zde přebývá sám se svým Bohem. Všechny pohyby jako by směřoval dovnitř, dostředivá síla táhne člověka do samoty ze všech stran opevněné. Podobný pocit pohybu dovnitř nalezneme i v *Hlubině bezpečnosti*, v *Ráji srdce* je společnost „Bohu oddaných lidí“ obehnaná ohnivou zdí tvořenou mnoha tisíci anděli; v *Hradu* je však ono opevnění domnívám se nejnázornější.

Zcela jiný a jinak orientovaný je ústřední motiv Haggaea: Bůh není

⁵ Komenský, J. A.: *Centrum securitatis*, Veškerých spisů J. A. Komenského sv. XV., Brno 1910, s. 435.

⁶ Komenský, J. A.: *Haggaeus redivivus*, DJAK 2, Praha 1971, s. 308.

obranná pevnost izolující od světa, je chrám nebo dům, z něhož vycházejí všichni lidé společnou rukou budovat město — křesťanské společenství, v němž by skutečně žili. Právě ona reálnost nového života je podstatná, jak vyplývá ze srovnání s ideálním společenstvím křesťanů konstituovaným v Ráji srdce, na něž upozorňuje D. Hodrová.⁷ Toto společenství se od představ Nedobytedlného hradu liší svou individuálností (každý jej uskutečňuje jen sám v sobě a se svým Bohem), státičností je pak popis tohoto ráje zánrově blízký dobovým (i pozdějším) utopiím.⁸

Od chrámu — v Haggaeově pojetí — postupuje člověk k životu, staví a reformuje pro sebe i své bližní. Ten, kdo v Nedobytedlném hradu opouští pevnost, hřeší a bude potrestán, naopak východ z chrámu v Haggaeovi je podmínkou budování křesťanského života. Namísto individuality kolektivnost otevřená světu, namísto směru dostředivého odstředivý, atmosféru války a ohrožení střídá duch tvořivé práce.

V Haggaeovi si Komenský přeje otevřít kvalitativně novou etapu osobního i společenského života: jak jinak vyznívají nářky chudých v Listech do nebe zoufalých nad stavem světa a Haggaeovo klidné konstatování minulých neštěstí — snad se autor cítí být už na jiném břehu, neboť všechny hříchy byly již mezitím potrestány vyhnanstvím a očištěné společenství, jakkoli dále rozdělené (z boží vůle) na chudé a bohaté, bude opravdu zachovávat Kristovy rady z Listů do nebe. Odtud pramení i důsledné spojování hříchů a trestů jen s minulostí, formálně potvrzené i důsledným užíváním času minulého, a následný přechod přímo do budoucnosti, neboť přítomnost je z tohoto hlediska bezvýznamná. Oddělení minulosti a budoucnosti souvisí tedy i s oddělením zla a dobra — zlo náleží minulosti, dobro budoucnosti.

Vize uspořádání nového života zřejmě v základních rysech vychází ze zásad správy bratrského společenství, nese v sobě však i prvky idealizace: takové společenské vztahy Komenský nikdy nezažil — odkud by pramenila hořkost Listů do nebe? Utopický nádech má i představa, že těm, kteří trpěli pro víru, „stokrát (. . .) všechno nahrazeno bude, zde i věčně!“⁹ Naděje dosud spojovaná jen s posmrtnou odměnou dostává další rozměr, možnost získat odměnu už zde, ba navíc: nikoli jen vnitřní meditací s oproštěním se od světa, ale vlastní životní aktivitou. Teprve tak je nalezena skutečná protiváha neštěstí.

Komenský — jak už bylo uvedeno výše — se ve svém uvažování stále pohybuje mezi labyrintem světa a rájem srdce. Jejich protikladnost dokáže umělecky působivě zachytit, navzdory tomu však jejich antagonismus nemůže být nepřekonatelný: „V světě zajisté všudy slepotu a mátohu, tuto jasné světlo jsem spatřil; v světě šalbu, tuto pravdu; v světě neřádů plno, tuto sám ušlechtilý řád; . . . v světě otroctví a porobu, tuto

⁷ Hodrová, Daniela: *Ráj tady a teď*, Tvar 2. 1. 1992, č. 1, s. 1, 4–5.

⁸ D. Hodrová dále poukazuje na vztah obrazu ráje k žánru barokních zjevení. Domnívám se, že vztah je značně volný, neboť mystika Komenského nemá jednoznačně barokní ráz, je příliš spjata s kolektivem, za nějž tvůrce pocítuje odpovědnost, a v důsledku toho i s realitou.

⁹ Komenský, J. A.: *Haggaeus redivivus*, DJAK 2, Praha 1971, s. 359.

svobodu . . .¹⁰ Odmítá vrátit se do téhož labyrintu, jaký opustil — ten mu několikrát posloužil jako pohružka lidem, kteří by se neobrodili: „Protož, máme-liť . . . znovu do podobného labyrintu zavedeni býti, běda nám!“¹¹ Přijatelný je pro něj pouze takový svět — labyrint, který by lidským úsilím mohl nabýt aspoň některých rysů vytouženého ráje srdce. I to snad souvisí s určitou utopičností jeho představ, neboť nové poměry jaksi nepředpokládají staré sociální problémy, v budoucnu už každý půjde svou cestou bez konfliktů. Věří tedy v sílu poučení z vytrpěného trestu. Po Starém zákonu, jímž jinak velmi často argumentuje, tentokrát nesáhne: usvědčil by jej z obtížnosti realizování takových představ a Komenský potřebuje stanovit nezpochybnitelný ideál, k němuž by se jeho souvěrci mohli upnout. Odtud tedy stírání sociálních konfliktů, jež dříve dokázal přesně popsat, nenalezneme tu ani nesmiřitelnost vůči římské církvi, tak jednoznačně formulovanou v Retuňku: teď — domnívá se Komenský — není čas na nenávisť, perspektiva nového života je příliš lákavá, nesmí se promarnit. A po vzoru císaře Konstantina, který prý shromáždil všechny stížnosti a pak je spálil, vybízí i on k uzavření všech došavadních neshod.

Úsilí přesně pojmenovat chyby minulosti a položit základní kameny pro budoucnost je podřízena i kompozice traktátu. Minulosti — jen pokud je možno poučit se z jejích chyb — je věnována necelá čtvrtina z 27 kapitol, zbytek náleží projektu budoucnosti a z něj přirozeně vyplývajícímu napomínání kněží, ba i reformátorů, vrchnosti a poddaných. Dva z posledně jmenovaných už nekárá, jak to činí ústy Krista v Listech do nebe s odkazem na rozhodnutí Posledního soudu, v Haggaeovi je každému předložen soupis jeho povinností, jakoby formou zákona: zde máš a pracuj! A dojem jakéhosi zákoníku nové společnosti umocňuje i závěrečné desatero, nazvané „Ráj politický pěkný a slušný“, vypočítávající deset základních oblastí, jichž se dotknou reformy — od úřadů, práva a škol až po péči o obecnou bezpečnost.

Systematičností převyšuje Haggaeus předchozí práce — metodou výčtu pevných, negativních i pozitivních bodů stanoví základní souřadnice, podle nichž chce budovat nové společenství, naplňuje obraz stavebního plánu pro společně stavěný chrám, jádro příštího města. Soustavný výčet se promítá do rozvržení kapitol, jejich vnitřního dělení a mnohdy i do stavby souvětí a vět. Rozsáhlé konstrukce analogizují starozákonní příběhy s dobovými poměry, a to způsobem, který budí dojem gradace a naléhavosti. Komenský dbá na symetrii ve stavbě souvětí, biblický materiál užívaný tak často, že výsledek místy působí dojmem centonu, je vzápětí aktualizován a zbaven své literárnosti: „Nejen Izdrahelští na Mojžíše a Arona (následuje vždy ve zkratce naznačený příběh — pozn. H. B.) . . ., nejen Ezechiášovým poslům . . ., nejen zeřům Lotovým . . ., nejen skrze Malachiáše a Jeremiáše . . ., nejen Kristu a apoštolům . . ., nejen laodicenské správce církve . . . Ale dodnes jest, . . . že mnohým se zdá . . ., jiní rep-

¹⁰ Tamtéž, s. 166.

¹¹ Tamtéž, s. 341.

cí . . . , jiní všechno to lehkomyšlně vysmívají . . . , jiní při sobě žádných neřádů poznávají nechtějí¹² atd. Šesti biblickým příkladům odpovídá šest soudobých nejčastějších prohrěšků a Komenský dbá na jejich adekvátní pořadí a srozumitelný výklad. Jen díky jeho umění a zkušenosti neskončí tento postup u tezovitého suchopáru — galerie biblických postav, na něž odkazuje, vnáší explicitně i implicitně své osudy, vnáší i biblický patos umocněný promyšleným použitím paralel, opakování, antitezí, apostrof a nezfídka působí i rytmickými kvalitami slovních řetězců. Způsob použití biblického textu má pro vyznění Haggaea svůj význam: vypjatý tón mnoha útěšných spisů je poněkud otupen, traktát spíše bilancuje a promýšlí, proto i spád pasáží inspirovaných biblí je většinou klidnější, Komenský má čas zvažovat a kombinovat. S trochou nadsázky lze říci, že tu dochází k jakémusi „převyprávění“ bible, přesněji starozákonních příběhů. Starý zákon svou epičností, dynamikou a možností analogizace s osudy vyhnanců se zdá vhodnější než text evangelií (počet narážek na Starý a Nový zákon je v poměru 3:1). Biblický děj je zdrojem vši epičnosti: o nedávných událostech se dovidáme jeho prostřednictvím, je jejich „figurou“,¹³ předobrazem, jeho platnost se však vztahuje jen k minulosti. Budoucnost lze pouze předpokládat, starozákonní epizody jsou pro ni vesměs nepoužitelné, naopak v prognózách možného vývoje roste počet narážek novozákonních.

Neznamená to však, že by osudy bratří souvisle kopírovaly osudy biblického židovského národa: prvotní je zpravidla život jednoty a k němu pak Komenský dosazuje analogie (jednu nebo celý trs), které jej potvrdí, zpečetí a umožní vyvodit ponaučení. Řazení biblických epizod a narážek je určováno historií jednoty a výsledkem je jakési „přeorganizování“ bible. Opodstatnění této metody je nasnadě: svou nedávnou nešťastnou minulost všichni dobře znají a není třeba ji explicitně připomínat; biblické analogie jim pomohou odhalit smysl uplynulých událostí a hledat cestu dál. Neopominutelný je i prvek útěchy: to, co se stalo, není výjimečné a nese v sobě hlubší poselství srozumitelné těm, kteří umějí naslouchat. V celoživotním Komenského úsilí o konstrukci a uskutečnění modelu lepšího světa vrcholícím projektem Všeobecné rozpravy o nápravě věcí lidských má Haggaeus svůj podstatný význam. Stál v počátcích Komenského nápravných úvah a tvoří jejich jádro, jakkoli je ve srovnání s Všeobecnou rozpravou projektem pouze dílčím a nerozvinutým. Je v něm shromážděno mnoho z později důkladněji rozpracovaných myšlenek a principů, posunutých však do obecnějších rovin a usilujících o širší platnost (objektem Komenského zájmu ve Všeobecné rozpravě už není jen jedno nepočtené nekatolické společenství v opozici k římské církvi, ale veškeré křesťanstvo, proti němuž se staví „pohané“, kýžený ráj nemají naději uskutečnit jen příslušníci jednoty, ale veškeré lidstvo apod.). Paradoxně však právě díky onomu povýšení na obecnější rovinu a rozšíření hranic pro působení nápravných myšlenek se Komenského všenápravný

¹² Tamtéž, s. 314.

¹³ Tamtéž, s. 296.

projekt více rozplývá; naopak Haggaeova zacilenost ke konkrétnímu společenství a době jej — přes všechna uvedená úskalí — přibližovala více reálnému životu.

Haggaeus redivivus má však především charakter výzvy: uzavřete minulost, vyvoďte z ní poučení a pokuste se využít jedinečné příležitosti začít znovu. Postrádá útočnost a nesnášenlivost Retuňku, hlubší sociální cítění Listů do nebe i uzavřenost Nedobytedlného hradu či Hlubiny bezpečnosti, neboť je třeba z onoho hradu vyjít a začít budovat. Právě v tomto smyslu byl přijat moderní českou společností po svém vydání v r. 1893. Jeho idea reformování církve a společnosti našla přijetí zejména v době konstituování duchovních pilířů nové společnosti, tak jej kromě jiných pochopil i F. X. Šalda,¹⁴ který jej zahrnul i do svého prvního projevu v obnoveném českém státě.

HAGGAEUS REDIVIVUS VON J. A. KOMENSKÝ ALS VERSUCH, EINEN WEG AUS DEM LABYRINTH ZU FINDEN

Der Traktat Haggaeus redivivus ist im Jahre 1631 entstanden, zu der Zeit, als die Lage der Nichtkatholiken vorübergehend besser geworden ist und manche tschechischen und mährischen Exulanten auf dem Heimweg gewesen sind. Der Autor schlägt vor, eine umfangreiche Reform der Kirche und der Gesellschaft durchzuführen, das menschliche Leben zu verbessern und es zum „Paradies des Herzens“ näher zu bringen. Dabei knüpft er an die vorherige Linie der „tröstenden Schriften“, wobei er aber ihre Abgeschlossenheit gegenüber der Welt überwindet. Im Gegenteil, er will aus der Abgeschlossenheit ausgehen und den tatsächlichen Bau der besseren Welt durch ihr ideales Vorbild anzufangen. Dieser Idee unterordnet er auch die Komposition des Werkes und die Auswahl der Motiven, dazu nützt er auch das biblische Material: aus dem Alten Testament nimmt er Beispiele, Motive, Paraphrasen und auch die Konstruktion der Sätze, um das vergangene schlechte Leben der Gesellschaft zum Ausdruck zu bringen. Das Neue Testament hilft ihm, besseres zukünftiges Leben darzustellen. Komenský kommt in diesem Werk mit einer großen Darstellung, die am Anfang des Weges zu späterer Consultatio steht.

¹⁴ Šalda, František X.: *Radostný*; poprvé otištěn ve Venkovu v listopadu 1918, knižně v Dle F. X. Šaldy, sv. 9, Časové i nadčasové, Praha 1936, s. 254—258.

